

JAN JANDOUREK

SLOVNÍK SOCIOLOGICKÝCH POJMŮ

610 HESEL

abnormalita • absolutismus • adaptace • ad hoc hypotéza • adolescence • adultismus • afirmativní
ismus • agil • agitace • aglomerace • agregát • agresivita • aha prožitek • akce přímá • aklan
mulace kapitálu • alienace • alkoholismus • altruismus • amalgamace • amerikanizace • anam
chie • anarchismus • anarchosyndikalismus • androgynie • anima a anums • animismus • antagor
ticipace • antiklerikalismus • antikomunismus • antiscientismus • antisemitismus • antropologie soc
theid • argot • asimilace • asociace • asociálnost • atavismus • atom sociální • autarkie • aut
tobiografie • axiom • baby boom • baby boomers • balík příručního vědění • behaviorismus • b
tví • biologismus • bobos • boj tř washing • centralismus demokratic
ra • census • církev • cleavage • crowding • černá skříňka • darwinismus sociální • data • defín
onální • deismus • dekonstrukce • delikt kavalírský • delikvence • demografie • demokracie • c
ce • demoskopie • denominace náboženská • depersonalizace • deprivace • deprivace relativní • d
terminismus • deviace • dezinformace • dělba moci • dělba práce • dětství • dialektika • diaspora
ace sociální • difuzionismus • diktatura • diskriminace • distance sociální • dokumenty • domácí

JAN JANDOUREK

SLOVNÍK SOCIOLOGICKÝCH POJMŮ

610 HESEL

 GRADA®

Upozornění pro čtenáře a uživatele této knihy

Všechna práva vyhrazena. Žádná část této tištěné či elektronické knihy nesmí být reprodukována a šířena v papírové, elektronické či jiné podobě bez předchozího písemného souhlasu nakladatele. Neoprávněné užití této knihy bude trestně stíháno.

PhDr. Jan Jandourek, Ph.D.

SLOVNÍK SOCIOLOGICKÝCH POJMŮ

610 hesel

TIRÁŽ TIŠTĚNÉ PUBLIKACE:

Vydala Grada Publishing, a.s.
U Průhonu 22, 170 00 Praha 7
tel.: +420 234 264 401, fax: +420 234 264 400
www.grada.cz
jako svou 4652. publikaci

Recenzoval:

prof. PhDr. Milan Petrusek, CSc.

Odpovědná redaktorka Bc. Maria Arnautovová
Sazba a zlom Milan Vokál
Návrh a zpracování obálky Antonín Plicka
Počet stran 264
Vydání 1., 2012

Vytiskly Tiskárny Havlíčkův Brod, a.s.

© Grada Publishing, a.s., 2012

ISBN 978-80-247-3679-2

ELEKTRONICKÉ PUBLIKACE:

ISBN 978-80-247-7612-5 (ve formátu PDF)
ISBN 978-80-247-7613-2 (ve formátu EPUB)

OBSAH

SOCIOLOGIE V POJMECH.	6
SLOVNÍK POJMŮ	9
LITERATURA.	255

SOCIOLOGIE V POJMECH

Zdálo by se, že s příchodem internetu upadne zájem o knihy obecně a o slovníky zvláště. Zatím se však nic takového nestalo. Dokonce internet jako nové médium dává další možnosti. Jako autor mám k dispozici více pramenů, o mé knize bude vědět více potenciálních čtenářů a text sám se možná v nějaké formě na síti ocitne a bude tam žít dalším životem.

Pohled do budoucnosti ale vede k tomu, podívat se, co všechno už tu v dané oblasti bylo. V našich zemích jsou – pokud jde o sociologii – některá slovníková díla, která nelze pominout.

Předně je to *Malý sociologický slovník* (Svoboda 1970). Autoři byli příliš skromní, pokud jde o název. Ten slovník má 616 stran. Ačkoliv je na něm znát doba jeho vzniku, sociologie musela být, alespoň formálně, sociologií marxistickou, byl po léta vyhledávanou pomůckou a má smysl ji mít dodnes v knihovně. Jeho autoři jsou lidé, kteří v české sociologii něco znamenali, a mnozí dodnes působí.

Zřejmě ještě dlouho bude základním dílem monumentální *Velký sociologický slovník* (Karolinum 1996) a jeho 1 628 stran. Vznikal dlouho a podílelo se na něm opět nespočet autorů. Je nepravděpodobné, že by se ještě někdy povedlo podobnou knihu „na papíru“ vydat. Podává nejen sociologické pojmy, ale také nahlíží mnoho jevů ze sociologické perspektivy. Vzhledem k omezenému počtu výtisků nebude pro každého dostupný. Autoři nicméně vydali ještě před jeho publikováním menší knihu *Sociologické školy, směry, paradigmata* (Sociologické nakladatelství a Sociologický ústav 1994). Obě tyto poslední jmenované publikace předběhl ještě *Sociologický slovník* Bohumila Geista (Victoria Publishing 1992), který rozsahem připomíná *Malý sociologický slovník*, ale je dílem jednoho autora. A nakonec autor této knihy napsal knihu *Sociologický slovník* (Portál 2001), která chtěla poskytnout čtenáři větší počet kratších hesel.

K těmto knihám je třeba přiřadit i další, které sice nejsou formálně slovníky, ale vysvětlují řadu sociologických pojmů. Především jde o originální knihu Miloslava Petruska *Společnosti pozdní doby* (Sociologické nakladatelství 2007), překlad knihy Kennetha Thompsona *Klíčové citace v sociologii* (Barrister & Principal 2001) a další.

Platí i to, že společenské vědy se navzájem prolínají, takže slovníky z psychologie nebo publikace o managementu obsahují i značnou dávku sociologie – a naopak.

Nelze pominout ani zdroje, ke kterým dnes každý musí sáhnout, když hledá význam sociologických pojmů. Je to na internetu *Wikipedie* a *Encyklopedia Britannica*. Pro autory „papírových“ knih je zadostiučiněním, že oba tyto často používané zdroje nemají všechny pojmy, nebo je mají příliš stručně či bez místního kontextu. A také to, že se elektronické knihy odvolávají na tištěná vydání.

Zcela jiný svět otvírá projekt Google Books, kde se po zadání hesla „sociological dictionary“ objeví tisíce exemplářů knih, které sice nejsou dostupné celé, ale co není v jedné knize, je v druhé.

Smyslem těchto řádek je jen tolik, že ačkoliv se doba jeví chaoticky, žijeme také v době slovníků, které vrací čtenáře a zájemce k významům slov. Každý ostatně ví, že kdyby musel zredukovat knihovnu, nechá si alespoň slovníky. Protože ty se budou vždycky hodit.

Jan Jandourek

SLOVNÍK POJMŮ

A

abnormalita

abnormality

Vlastnost, kterou se věc nebo bytost odlišuje od toho, co je typické nebo normální. Jde o subjektivní hodnocení. Abnormalita je odchylka tělesného vzhledu nebo způsobu chování od toho, co je všeobecně uznáváno jako norma, kulturní standard nebo vyžadovaná společenská role. Často má pojem abnormalita znehodnocující význam a působí jako stigma, negativní označení, především tam, kde je řeč o tělesném nebo duševním postižení, které člověka vyrazuje z běžného života ve společnosti. Je třeba posoudit, zda normalitou, podle které je posuzována abnormalita, je normalita statistického průměru, normalita jako schopnost jedince zvládat nároky, které jsou na něj v běžném životě kladeny, nebo normalita ideální (žádoucí, ale většinou nedosahované optimum). Také je důležité si uvědomit, že abnormalita je něco jiného než → deviace. Deviace má význam o něco užší a označuje → chování odlišující se od platné sociální normy a hodnot.

Jedním ze znaků abnormality může být nepřizpůsobivost. Pokud se nějaký jedinec chová v rozporu se svými zájmy, například si působí fyzickou nebo duševní škodu, je považován za nenormálního. Někteří lidé žijí dobrovolně podle vlastních norem a ocitají se tak v menšině, například jsou abstinenti nebo vegetariáni, popřípadě žijí jako disidenti v opozici vůči nějakému nedemokratickému režimu. Jejich jednání je menšinové, není v rozporu s morálkou, ba často je tomu spíše naopak, ale představují ve většinové společnosti odchylku. Proto musíme stále rozlišovat, jestli výraz abnormální (nenormální) bereme čistě statisticky, nebo mu dáváme ještě hodnotící význam ohledně správnosti.

Ze statistického hlediska jsou nadprůměrně inteligentní lidé abnormální, protože je jich málo, stejně jako lidé s výrazně nízkou inteligencí. Problematické je hodnocení abnormality z hlediska morálních kritérií. Mnohá hlediska se časem mění, například pokud jde o hodnocení homosexuality. V některých zemích je homosexuální chování trestné, jinde se homosexuálové snaží vystupovat jako menšina, která má svá práva.

Posoudit nějaké jednání jako normální nebo nenormální je tak těžký úkol a je přitom potřeba vycházet z mnoha kritérií.

absolutismus

absolutism

Koncentrace veškeré → moci ve → státě v rukou jednoho vládce. Jde o historickou formu vlády, která bývá spojována především s konkrétními monarchickými režimy v Evropě. Moc absolutistického vládce není podřízena žádným zákonům a není závislá na spolupůsobení dalších orgánů. Předávání moci se děje dvojím způsobem: dědičným následnictvím a sňatkem.

Absolutistická moc neznamená, že by nebyla podřízena jiným omezením. Často se předpokládalo například dodržování náboženských → norem nebo norem přirozeného práva. V reálném světě musí panovník počítat s tím, že v jeho státě je mnoho dalších skupin, které mají vlastní zájmy, například šlechta, duchovenstvo, buržoazie, proletariát. Jako mocenské kulisy mohou sloužit některé instituce bez reálné moci, třeba parlament.

Historicky je absolutismus odpovědí na náboženské války 16. století a jeho vznik souvisí s rozvojem velkých států. Panovníkova moc se opírala o vojsko, jehož důstojníci měli politické a společenské vazby na nejvyšší vrstvy společnosti, a úřednictvo starající se o úkoly spojené se správou státu. Příkladem absolutistické vlády byla Francie v době krále Ludvíka XIV. (1638–

1715), což vyjadřoval jeho slavný výrok „stát jsem já“, a Prusko v době Fridricha II. (1740–1786). Pojem osvícený absolutismus v sobě zahrnoval ideu panovníka jako „prvního služebníka“ svých poddaných.

adaptace

adaptation

(z latinského *adaptatio* – přizpůsobení)

Přizpůsobení se jedince, instituce, systému nebo kultury vnějším podnětům. Podle kontextu se může jednat o přizpůsobení jedince i institucí. V sociologii se tento pojem objevuje díky organicistickým teoriím (→ organicismus), které viděly podobnost mezi společenským a biologickým organismem. Je významný v sociologických pojetích francouzského sociologa Gabriela Tarda (1843–1904) a amerického sociologa Roberta K. Mertona (1910–2003). Podle Mertona existuje několik postupů, jak se se změnou jedinec může vyrovnat: konformita, inovace, ritualismus, eskapismus (únik), vzpoura. K tomu dochází v případech závažné osobní krize, jakou je například rozpad vztahu a rodiny. Každý systém, který chce být úspěšný nebo přinejmenším setrvat, se musí přizpůsobovat jiným sociálním systémům a přírodnímu prostředí. Jednotlivé společnosti mají své limity, které jsou dané jejich přirozeným prostředím, jako je například nerostné bohatství nebo sousedství s konfliktními státy. Rodina se přizpůsobuje ekonomické situaci a požadavkům státu. Konkrétně třeba tomu, co po ní chce škola (povinné vzdělávání) nebo zdravotnictví (povinné očkování). Také reagovala na změny, které vyvolal přechod společnosti ze zemědělské na průmyslovou. Došlo k tomu, že rodina přestávala být ekonomicky závislá na vlastní produkci potravin a vysílala své příslušníky do města a někdy i do cizích zemí, aby obstarávali obživu. Rodina se musela také přizpůsobit tomu, že již nedocházelo k dědění povolání

z generace na generaci a že její příslušníci žili mnohem více rozptýleni na nějakém území. Došlo ke změnám v dělbě práce. Ženy a děti se staly závislými na mužově výdělku.

Příkladem je také změna v systému fungování nějaké firmy. Pokud se má firma adaptovat na nové podmínky dané třeba změnou společenské situace (změnou politického systému, příchodem nových technologií, médií apod.) a uchovat si nebo zvýšit výkonost, musí měnit výrobní plány a má na své zaměstnance vyšší nároky. Pokud jde o jedince a nové nároky, kterým je vystaven, mluví se o pracovní adaptaci, což znamená přizpůsobení se člověka novému pracovnímu prostředí.

Společnost či jedinec, kteří nejsou schopni přizpůsobení, se dostávají na okraj a v krajním případě zanikají. Tak například státy sovětského bloku nestačily udržet technologický krok se zeměmi Západu a jejich rigidní systém vlády jedné strany se rozpadl. Člověk, který ztrácí v technologické gramotnosti, třeba se nenaučí pracovat s internetem, je pro mnoho pracovních pozic nevyužitelný a klesá jeho prestiž a životní úroveň. Podle amerického sociologa Talcotta Parsonse (1902–1979) je adaptace jedním ze čtyř základních úkolů, které musí každá společnost zvládnout. Švýcarský psycholog Jean Piaget (1896–1980) zdůraznil, že lidské psychické procesy jsou klíčovými mechanismy adaptace člověka, mohou mít rovněž podobu → asimilace (informace z vnějšku jsou upravovány tak, aby zapadaly do mentálních schémat člověka, například jedinec si vybírá jen ty informace, které odpovídají jeho předpoklům) nebo akomodace (jedinec mění svá mentální schémata tak, aby lépe odpovídala realitě).

V biologii znamená adaptace základní mechanismus, s jehož pomocí se jedinec vyrovnává se svým prostředím. Zahrnuje

akomodaci (přizpůsobení se, například přizpůsobení zornice oka osvětlení) nebo asimilaci (přizpůsobení si, například rozklad cizích bílkovin z potravy a jejich použití pro budování vlastního těla).

ad hoc hypotéza

ad-hoc hypothesis

(z latinského *ad hoc* – „k tomuto účelu“)

Ve filosofii a vědě hypotéza přidaná k nějaké teorii za účelem jejího uchránění před falzifikováním. Je to dodatečně přijatá domněnka, která je zavedena do nějaké teorie proto, aby ji bránila vůči nastupující kritice. Jde o vyrovnání se s anomáliemi, které se objevují a s nimiž teorie ve své původní podobě nepočítala. Teorie se tak stává stále složitější a ztrácí sílu něco předpovídat. Používání ad hoc hypotéz neodpovídá požadavku empirických věd, podle kterého má každé objasnění (*explicans*) obsahovat důvody, svědectví a možnosti ověření nezávislé na jevu, který má být vysvětlen (*explicandum*). Dodatečná hypotéza buď vysvětluje jev ze sebe sama, což je důkaz v kruhu, nebo jako výjimku, která platí pro tento jeden případ. Takové hypotézy jsou neuspokojující, protože se nedají použít pro objasnění širších souvislostí. Používají se i jako pomocné hypotézy k podpoře nějakého teoretického systému, když se při falzifikačním testu nebo při empirickém přezkoušení objeví rozpory mezi teoretickým tvrzením a skutečným jevem. To je ono známé „běda faktům“, když jsou v rozporu s teorií.

Používání ad hoc hypotéz nemusí být nutně nelegitimní, protože někdy stačí drobná úprava původní teorie a teorie si uchováva svou prediktivní sílu. Jako příklad se uvádí třeba Albert Einstein, který do své všeobecné teorie relativity zavedl takzvanou kosmologickou konstantu, kterou chtěl umožnit existenci statického vesmíru. Sam ošvem později tento nápad zavrhl a ukázalo se, že to nebylo nutné.

Teoretik vědy Paul Feyerabend ve své knize *Rozprava proti metodě* soudí, že ad hoc hypotéza poskytuje novým teoriím čas oddechu a naznačuje směr budoucího bádání. Dodatečné hypotézy se stávají oblíbenými v různých pseudovědách, třeba když stoupenci mimosmyslového vnímání tvrdí, že přítomnost kritických pozorovatelů negativně ovlivňuje úspěch jejich pokusů. Taktéž když stoupenci teorie biorytmů zařazují všechny, na které jejich výpočty nefungují, do kategorie „arytmických“ jedinců. Jedním z nástrojů vylučujících zbytečně složitá řešení nebo vytváření zbytečných ad hoc hypotéz je takzvaná Occamova břitva.

adolescence

adolescence

Období života navazující na pubescenci (obvykle vymezováno mezi 14. a 18. až 22. rokem věku). V anglosaském písemnictví zahrnuje i pubescenci. Ze sociologického hlediska jde o období, kdy se dospívající učí hrát roli dospělého člověka, zapojit se do společenského života a institucí společnosti. Je to jakási vložka mezi → dětstvím a → dospělostí. Jde o to, aby byl schopen sám rozeznat svou sociální pozici a vědět, co po něm společnost chce. Jde o období ambivalentní, protože mladý člověk se současně zaučuje do života ve společnosti a zároveň se vůči ní často kriticky vymezuje. Míra konformity je podle místa a doby různá, je třeba rozdílu mezi kritickou generací hippies a studentských bouří 60. let a generací konzumně orientovaných yuppies 80. let.

Že existuje něco takového jako mládí, odhalují autoři někdy od poloviny 18. století, především jde o díla J.-J. Rousseaua (*Nová Heloisa*) a J. W. Goetha (*Utrpení mladého Werthera*).

Je samozřejmé, že součástí tohoto vývoje je také rozvoj sexuality a dochází k prudkým tělesným změnám. Běžný vý-

raz o adolescentech, že jsou „samá ruka, samá noha“, vyjadřuje překotnost tohoto vývoje, jistou neohrabanost a problémy, které může mít mladý člověk se svým sebeprožíváním v tomto období. To znamená pro adolescenta značnou zátěž. Někdy se mluví o potřebě jakéhosi „psychosociálního moratoria“ (pojem Erika Eriksona). Mělo by jít o období hájení, ve kterém by byli adolescenti společnosti posuzováni shovívavěji, aby se zmírnily krize doprovázející hledání a rozvíjení identity dospívajícího. To je samozřejmě ideál, kterého nebývá vždy dosaženo, už proto, že není jasné, v čem by toto hájení mělo vlastně spočívat. Nároky na dospívajícího jsou relativně vysoké, s výjimkou toho, že se o sebe velmi často nemusí sám ekonomicky starat.

Existence a uznání mládeže jako společenské skupiny ovlivňuje zpětně i starší členy společnosti, kteří se snaží také působit mladým dojmem, jak pokud jde o fyzický vzhled (kondice), tak oblékání a chování.

adultismus

adultism

Předpoklad říkající, že dospělí jsou lepší než mladí lidé, a mají tedy právo o nich rozhodovat bez souhlasu ovládaných. Může také znamenat nekritický postoj k tomu, co si myslí a co dělají dospělí. Za nadřazený pojem bychom mohli považovat → ageismus, který znamená diskriminaci na základě věku, aniž je předem řečeno, jestli se jedná o mladé, nebo o staré. Podle amerického autora Davida Kennedyho „stejně jako rasismus, egocentrismus a sexismus je adultismus založen na tom, co vypadá jako empirické rozdíly – v anatomii, nervovém vývoji, struktuře já, psychokultuře, velikosti a fyzické síle. Tyto ‚reálné rozdíly‘ vedou velmi často k ‚poddruhovosti‘ nebo k tendenci chápat jinou lidskou bytost nebo s ní zacházet, jako kdyby náležela k nějakému jinému

druhu. Jako psychologický fenomén je poddruhovost projektivní, to znamená, že ten, kdo druhé zařazuje do poddruhů – tedy někdo, kdo má moc –, přisuzuje svůj vlastní nevědomý a nevyřešený agresivní a sexuální materiál tomu, koho do poddruhu zařazuje.“ (Kennedy 2006: 63–64) Opakem adultismu je mínění, že někdy mladí považují starší za méněcenné, nepružné a neschopné, jak to vyjadřovalo heslo „nevěř nikomu, komu je přes třicet“. Jeho původcem je údajně tehdy čtyřia dvacetiletý studentský vůdce z univerzity v Berkeley v roce 1965, který tvrdil: „Řekli jsme si v hnutí, že nevěříme nikomu, komu je přes třicet.“ V našem prostředí používal literární historik Václav Černý pojem „klukokracie“, kterým označoval angažmá mladých komunistických studentů na fakultách po roce 1948, které spočívalo v kádrování a ničení životní dráhy jak učitelů, tak studentů. Jako fenomén víra v mládí v mnoha oblastech přetrvává, například stále živý kult mladých politiků, od kterých se očekává obnova politického života a jeho očistění.

afirmativní akce

affirmative action

Afirmativní akce je snaha zlepšit pracovní a studijní možnosti menšin nebo skupin považovaných za diskriminované. V USA šlo především o černochoy, ženy a zdravotně postižené.

Afirmativní akci zahájila administrativa prezidenta Lyndona B. Johnsona (1963–1969) a byla určena pro černochoy. Až později se začala vztahovat na další příslušníky různých skupin. V souvislosti s touto akcí bývá zmiňována i takzvaná pozitivní diskriminace, která znamená nejen zrovno-právnění, ale přímo zvýhodnění některých lidí na základě jejich příslušnosti.

Afirmativní akce bývá vyzdvihována jako nástroj, kterým se podařilo v USA vytvořit černošskou střední třídu. Její kritici, a pře-

devším kritici pozitivní diskriminace tvrdí, že dnes jsou již její opatření kontraproduktivní, protože naopak vedou ke ztrátě motivace se o něco snažit vlastním úsilím a k pocitu křivdy u těch, kteří dosahují lepších výsledků, ale přednost pak bývá dávana příslušníkům menšin.

Afirmativní akce existuje v nějaké podobě i v dalších zemích, například v Rumunsku ve prospěch Romů, v západních zemích ve prospěch žen a postižených.

ageismus

ageism

Diskriminace jedinců nebo skupin na základě věku. Většinou se týká věkových skupin, které nedosahují nebo přesahují určitou věkovou hranici. Může být spontánní, nebo systémový. Většinou se v této souvislosti hovoří o diskriminaci starších lidí. Pojem se v anglosaském světě objevuje od 60. let 20. století a prosazoval ho psychiatr a ředitel amerického Národního institutu pro stárnutí Robert Neil Butler (1927–2010). Podle něj se ageismus vztahuje ke stáří stejně jako rasismus a sexismus k barvě pleti a pohlaví. Ageismus brání mladším generacím identifikovat se se staršími lidmi jako lidskými bytostmi. Jak se projevuje? V knize *Why Survive? Being Old In America* to Butler popisuje takto: „... stereotypy a mýty, otevřené opovržení a averze, nebo jednoduše vyhýbání se kontaktu, diskriminačními praktikami v bydlení, zaměstnání a službách všeho druhu, přídomky, kreslenými seriály a vtipy.“

Ageismus je utvářen stejnými mechanismy jako jiné stereotypizace. Jde o předsudky v afektivní oblasti, dochází k praktické diskriminaci ohledně chování a stereotypizaci v kognitivní oblasti. Charakteristické je, že mladší lidé mají pocit, že staří se drží svých postů a nechtějí je uvolnit, zatímco starší se cítí být vytlačeni ambiciózním a bezskrupulózním mládím. Slova jako mladý a starý

mohou nabírat různé vedlejší významy. Ke slovu starý se automaticky vybavuje třeba stará struktura, stará čarodějnice, mladý je zase spojován s nezkušeností a neodpovědností. Mladým bývá často dávana přednost tam, kde je zdůrazňována potřeba přitažlivého fyzického zjevu a vitality. K tomu dochází třeba při obsazování politických kandidátek nebo některých manažerských funkcí.

Ageismus může nakonec ovlivnit i to, jakým způsobem starší člověk vnímá sám sebe. Slyší například tak často o své nepružnosti a nevykonnosti, že tomu uvěří. „Vytvořili jsme společnost, ve které je mimořádně kruté žít, když je někdo starý.“ (Butler 1979:18)

AGIL

AGIL paradigm

Teoretické schéma, vytvořené americkým sociologem Talcottem Parsonsem v 50. letech 20. století. Popisuje základní funkce, které potřebuje ke svému udržení každý společenský systém. Jde o součást Parsonsovy teorie strukturálního funkcionalismu a schéma je popsáno v jeho knize *The Social System* (1951).

Jednání každého jednotlivce nebo kolektivu se skládá ze čtyř prvků. Podle Parsonse musí každý, byť i jen teoreticky myslitelný sociální systém, plnit čtyři funkce, aby mohl přežít. Jméno schéma získalo podle počátečních písmen anglických slov adaptation, goal attainment, integration a latency.

Adaptace, přizpůsobení (*adaptation*) znamená schopnost systému reagovat na měnící se vnější podmínky a přizpůsobovat se. Tato funkce spočívá na potřebách. Sociální systém se musí zabývat vnějšími podmínkami, jako jsou třeba zdroje, fyzické prostředí, území a podobně. Problémy adaptace řeší ekonomická aktivita.

Dosahování cíle (*goal attainment*) znamená schopnost systému definovat a sledo-

vat cíle a spočívá na motivech. Integrace (*integration*) se týká zajištění soudržnosti a je založena na sociálních rolích. Latence (*latency*) je schopnost systému udržovat základní struktury a hodnotové mustry. Kulturní systém potřebuje hodnoty, normy, symboly, které ovlivňují jednání aktérů. Paradigma AGIL bylo v sociologické teorii dominantní od 50. do 70. let. Kritici tohoto schématu poukazovali na to, že je příliš abstraktní, než aby se dalo použít v nějakém konkrétním empirickém sociologickém výzkumu. Další kritici schématu vytýkají, že je příliš statické a nereflexuje sociální změnu, a také to, že nejde o všeobecnou teorii společnosti, kterou lze aplikovat na každou společnost v každé době a na každém místě, ale že se hodí jen na popis poválečné společnosti v USA.

agitace

political agitation

(z latinského *agitare* – povzbuzovat)

Ideologické propagandistické působení, které chce dosáhnout mezi širokými vrstvami obyvatelstva nejdříve změny a následně pak udržení politické orientace. Má také negativní význam ve smyslu demagogického podněcování a přesvědčování. V pojetí V. I. Lenina byla agitace pozitivní činností, byl to apel na masy pro určité konkrétní akce, požadavek bezprostředního revolučního zapojení proletariátu do věcí veřejného života. Agitace může v pozdější fázi ustrnout v pouhou rituální mechanickou záležitost, kdy cílem je spíše vykázat aktivitu aktérů na jednotlivých stupních, aniž by se aktéři snažili dosáhnout skutečné účinnosti agitační činnosti. Agitace využívá snadno srozumitelné a zjednodušené obsahy a snaží se dosáhnout emotivních reakcí. Politická propaganda se oproti agitaci snaží dosáhnout dlouhodobějšího účinku a tomu je přizpůsoben i pečlivější systém zasvěcování do vládnoucí ideologie.

V době komunistického režimu vznikala u nás takzvaná agitační střediska, která se zabývala například přednáškovou činností při šíření komunistické propagandy. Bývalý československý ministr zahraničí a komunistický funkcionář Bohuslav Chňoupek popisuje ve své knize *Komunismus začíná již dnes* jejich činnost před jedním z komunistických sjezdů v SSSR takto: „Mnohá agitační střediska přenesla práci do středu života. Na veřejných prostranstvích, ve dvorech, sadech, parcích, v letních čítárnách i knihovnách, všude bylo vidět hloučky pozorných posluchačů okolo stolků, za kterými agitátoři a lektori četli vybrané statě z návrhu programu. A tu, venku, pod teplým srpnovým nebem se též konaly přednášky, konzultace, besedy. Jen v Moskvě nastoupilo čtyři sta tisíc propagandistů, agitátorů, lektorů, především vedoucích pracovníků, vysokých stranických funkcionářů... Obrovskou propagandistickou prací rozvinul tisk, televize. Před mikrofony vystoupili diskutéři. Pravda a po ní Izvěstija začaly vycházet se šesti stranami a střední list pod titulem: Celosvazová předsjezdová tribuna.“ V prostředí komunistické agitace vznikly také různé specifické pojmy, třeba agitprop, což byla zkratka oddělení pro agitaci a propagandu. Později se používal v hantlivém významu demagogické propagandy pro vlastní stranu.

aglomerace

agglomeration

Širší oblast metropole nebo města, která zahrnuje ústřední místo a předměstí, spojená souvislým městským osídlením. Označení sídel seskupených kolem jednoho atraktivního centra tvořící ekonomický, sociální a kulturní celek. Nemusí to být nutně jeden administrativní celek, ale v praxi dochází časem k pohlcování okolních obcí. Centrem aglomerace bývá často rozrůstající se → město, proto bývá

řeč o městské aglomeraci. Pokud aglomerovaná sídla přejímají některé funkce centra, používá se pro ně někdy označení „satelity“. Někdy je pojem aglomerace označením svazku měst.

Ke slavným velkým aglomeracím patří Tokio, Mexico City a Soul. Ačkoliv administrativně může často jít o nezávislé části, lidé spontánně uvádějí, že pocházejí z centrálního města. Populace aglomerací je taková, že počet jejich obyvatel převyšuje často i počet obyvatel průměrně velkého evropského státu. Například v Tokiu žije více než 35 milionů lidí, v Bombaji přes 20 milionů, stejně jako v New Yorku. Různé země někdy vymezují pro své potřeby vlastní definici pojmu aglomerace. V naší zemi můžeme hovořit o pražské, ostravské a brněnské aglomeraci.

Pokud jde o několik měst srostlých v jednu oblast, mluví se také o konurbaci či souměstí. Jde o města spojená souvisle zastavěnou plochou. Někdy jde o dvě města, pak se někdy hovoří o souměstí, jako je například Brandýs nad Labem a Stará Boleslav, Králův Dvůr a Beroun nebo Litoměřice, Lovosice, Terežín.

Aglomerace mají jen zřídka společnou správu, často bývá mezi jednotlivými částmi i jistá rivalita daná politicky a ekonomicky. Společná bývá naopak třeba místní doprava a typ průmyslu.

agregát

aggregate

(z latinského *grex* – stádo)

V nejobecnějším slova smyslu vnější spojení různých prvků. V sociologii se tak označuje souhrn jedinců.

Pojem používal v tomto významu už filozof Aristoteles. Pojem je významný také u německého filozofa a matematika Gottfrieda Wilhelma Leibnize (1646–1716), který jako agregát označoval demokritické atomy a jako pravý atom, tedy ne-

dělitelnou částici, označoval jen monádu. (Monáda je jednoduchá substance, je jich nekonečné množství a nachází se všude v přírodě. Podle Leibnize je to oduševnělý bod, metafyzický atom, který nemá žádný rozměr.) Podle německého filozofa Immanuela Kanta (1724–1804) je agregát náhodné nakupení, které dohromady skládá rozvažování (*Verstand*). Protikladem k tomu je organická, systematická souvislost, kterou pojímá rozum (*Vernunft*). V současné filozofické terminologii se agregátem rozumí celek sestávající z vnitřně nikoli propojených částí na rozdíl od organismu nebo systému. Slovo agregát může označovat takové seskupení, jako je dav, zástup, hejno. Jde o to, že agregát tvoří lidé, kteří se sice vyskytují na jednom místě, ale vzájemné kontakty jednotlivých osob se nijak nerozvíjejí. To neznamená, že z takového davu nemůže časem vzniknout sociální skupina. Takzvané náhodné agregáty vznikají třeba v supermarketu, na koupališti nebo v prostředcích hromadné dopravy. Pokud by však byl autobus unesen teroristy nebo výletní loď ztroskotala na pustém ostrově, situace by se začala měnit.

Vznik agregátu nemusí být čistě náhodný, protože třeba dav, který se seběhne kvůli výhodným slevám nebo k nějaké nehodě, může mít společný cíl. Takzvaný rezidenční agregát tvoří lidé, kteří bydlí na jednom místě, ale jinak spolu nemají nic společného, nevytvářejí mezi sebou hlubší vazby – jako třeba lidé na velkém sídlišti nebo rekreanti na dovolené. Mezi takovými lidmi však může časem psychická vazba vzniknout. Dav třeba nemá žádnou organizační strukturu, ale protože je tvořen lidmi, kteří mohou mít společné emoce, třeba při demonstraci, může mít vlastní dynamiku. Proto se tu někdy mluví o aktivním sociálním agregátu.

agresivita**aggressivity**

(z latinského *aggredi* – zaútočit)

Sklon k útočnému jednání vůči druhému.

Určitou míru agresivity lze pozorovat u každého jedince. Musíme rozlišovat mezi slovy agresivita a agrese. Agresivita je vlastnost, která je do určité míry vlastní živým organismům, agrese je samotný akt většího či menšího násilí. Bez jisté míry agresivity by člověk ani nebyl schopen existovat, třeba by vůbec v tlačenci nevystoupil z tramvaje. Agresivita nemusí nutně v konkrétních životních situacích vyústit v agresi. Teprve když nastanou větší nebo menší „dráždivé“ podněty, dojde na agresivní akt. Stupeň agresivity může být ovlivněn vnitřními faktory, jako je třeba hladina hormonů (například testosteron), nebo předchozími zkušenostmi. Při vysoké agresivitě může už slabý podnět vyvolat silnou reakci. Pokud je agresivita slabá, je třeba silnějších podnětů.

Podle jednotlivých teorií je agresivita buď geneticky zakotvená, nebo je odpovědí na vnější podněty, popřípadě se jí člověk učí jakožto vzorci chování. Podle psychoanalytické teorie je možno agresivitu přetvořit do různých podob. Pojetí agresivity jako původní autonomní síly by znamenalo, že člověk je v zásadě nepřátelsky naladěný vůči kultuře a musí být vystaven institucionálnímu tlaku mírnícímu zničující účinky těchto hnutí na společenské formy života. Většina sociologických teorií agresivity nevidí její kořeny v biologické nebo psychické struktuře osobnosti, ale ve vztahu jedince k jeho sociálnímu prostředí. Sociologie zkoumá výchovné procesy a struktury (například rodinu), které mají vliv na zvládání agresivity. K dalším vlivům mohou patřit oslabení sociální kontroly, zvýšená horizontální mobilita, růst měst, etnické konflikty, propagandistická prezentace nových zbrojních technolo-

gií (válečné filmy) nebo násilí ukazované v médiích. O skutečném vlivu násilí v médiích na nárůst agresivního chování se vede diskuse. Zřejmě pouze několik procent násilného chování lze přičíst vlivu toho, co lidé, především děti a mládež, vidí například v televizi.

aha prožitek**aha experience**

Též aha-zážitek. Náhlé a důležité zjištění. Zkušenost podobná okamžitému osvícení. Prožitek náhlého odhalení souvislosti, vyřešení problému, vzhledu do věci. Pojem pochází od německého psychologa Karla Bühlera (1879–1963). Sám to popisuje jako „jedinečný a příjemný prožitek objevující se v myšlenkovém procesu, projevuje se okamžitým vzhledem do původně neprůhledných souvislostí“. Jde o psychologický pojem, jehož sociologický význam je až druhotný. Aha prožitek například nastává u náboženského konvertity, který náhle prožívá odhalení nových a dosud skrytých souvislostí. Na jejich základě potom konstruuje nový obraz světa a reinterpretuje svůj život, což pro něj má často hluboké osobní i společenské důsledky.

akce přímá**direct action**

(z francouzského *action direct*)

V anarchistickém hnutí je to označení spontánního narušení sociálního řádu ze strany jedince, který je ve společnosti vystaven určitým tlakům. V syndikalismu, což bylo dělnické hnutí usilující o revoluční nastolení federativně strukturované společnosti, ve které by byly výrobní jednotky zespolečenšeny, a odmítající účast na parlamentní demokracii, to byla součást „taktiky spontánních činů“ zaměřených proti stávajícímu systému. Šlo o pasivní odpor, demonstrace, sabotáže, generální stávku. V přímé akci jde o to, prosadit ve státě, který se všem změnám brání, zájmy nějaké skupiny pomocí ilegál-

ních prostředků. Název přímá akce nesly některé knihy zabývající se sociálními protesty. Americká anarchistka Voltairine de Cleyre (1866–1912), údajně největší literární talent mezi americkými anarchisty, je autorkou eseje *Direct Action* (1912), který je dodnes často citován. V tomto textu se autorka odvolává na historické příklady, jako je například Boston Tea Party – bostonské pití čaje z doby amerického boje za nezávislost, a také americké hnutí za osvobození otroků. V roce 1920 píše ve své knize *Direct Action* William Mellor o přímé akci jako zápasu mezi zaměstnanci a zaměstnavateli, ve kterém jde o kontrolu ekonomického života společnosti. Definuje přímou akci jako užití formy ekonomické moci pro zajištění cílů lidmi, kteří tuto moc mají. V jeho pojetí je přímá akce nástroj, který používají jak majitelé, tak pracující. Na jedné straně tak stojí kartely a vyhození z práce, na druhé stávky a sabotáže. Další autoři připomínají třeba činnost Armády spásy, která prováděla přímé akce, aby zajistila svobodu svých členů mluvit, shromažďovat se a modlit se, a to přesto, že její příslušníci byli pronásledováni a vězněni. Přímou akci zmiňuje ve svých textech také V. I. Lenin. Byla součástí amerického hnutí za lidská práva, hnutí sufražetek, revoluční strategie kubánského revolučního vůdce Che Guevary (1928–1967) a některých skupin, které se zabývají ochranou životního prostředí a práv zvířat. Martin Luther King mluvil o přímé akci jako o nenásilné činnosti, která vytváří takovou krizi a takové napětí, že si vynutí odpověď.

aklamace

acclamation

(z latinského *acclamare* – volat)

Veřejné a masové vyjádření souhlasu nebo nesouhlasu, například při hlasování zvednutím ruky nebo také souhlasem bez hlasování. Pojem může mít také význam

hlasitého pozdravování a holdování. Pokud jde o provolávání slávy, dělo se tak často na politických shromážděních totalitních stran (fašistických, komunistických). Aklamace v tomto případě pouze budí dojem spontánnosti. Ve skutečnosti jde o → rituál, kterému se přítomní musí podrobit, aby předešli sankcím.

akumulace kapitálu

capital accumulation

(z latinského *accumulare* – akumulovat, hromadit)

Akumulace je v klasické ekonomii zvýšení kapitálu opětovným investováním na trhu. Podle Karla Marxe má akumulace kapitálu dvě stránky: na jedné více a více kapitálu v rukou kapitalistů, na druhé straně u pracovníků stále více utrpení. Ale to kapitalismus udržuje v chodu, protože námezdní dělníci jsou nuceni prodávat svou práci podle podmínek kapitalistů. Akumulace se může týkat výrobních prostředků, tedy konstantního kapitálu, ale také zaměstnanosti tím, že přidá část nadhodnoty, aby bylo možné zaměstnat více pracovníků. V tomto případě se hromadí variabilní kapitál, tedy část hodnoty použitá pro zvýšení mezd, aby bylo možné zaměstnávat více zaměstnanců. Nicméně obvykle není reinvestována celá nadhodnota, ale její část je použita jako osobní příjem kapitalistů a pak neproduktivně využita, například luxusní spotřebou. Pokud dojde k tomu, že se jeden kapitál spojí s jiným, koupí či převzetím, dochází k centralizaci kapitálu. V konkurenčním boji mají velké podniky výhodu a mohou vytěšňovat menší, například nižšími cenami.

Rozhodujícím prvkem v Marxově pohledu je, že existuje pouze jedno zboží, jehož užitná hodnota spočívá v produkci nadhodnoty, a to je pracovní síla. Jinými slovy, směnná hodnota pracovní síly (mzda/plat) je menší než součet hodnot vytvářející jeho

užitnou hodnotu. Tomu rozdílu říkáme
→ nadhodnota.

alienace

alienation

Odcizení. Pojem má více významů: individuální nebo společenský stav, kdy je zrušen nebo pokřiven přirozený vztah mezi lidmi navzájem, mezi lidmi a prací, lidmi a produktem jejich práce a nakonec i vztah člověka k sobě samotnému. Pojem pochází původně z práva, kde znamenal zbavení majetku nebo svobody, v duchovní oblasti pak osvobození se od něčeho pouze světského. Negativně znamenalo odcizení také být odcizen Bohu. Například podle německého reformátora Martina Luthera (1483–1546) žijí pohané vzdáleni od Boha, v nevěře a nevědomosti odcizený život. Podle svatého Pavla (Ef 4, 18) je rozum pohanů zatemněn: „Mají zatemnělou mysl a odcizili se Božímu životu pro svou nevědomost a zatvrzelé srdce.“ Francouzský matematik, teolog a fyzik Blaise Pascal (1623–1662) mluvil o tom, že křesťanským životem má člověk, kosmicky odcizený v nekonečném procesu, střed mezi vším a ničím, co nejlépe čelit stavu, který byl navozen dědičným hříchem. Jean-Jacques Rousseau popisuje člověka jako bytost, která směřuje od přirozeného stavu osamocené svobody ke svobodě zákonů, které si sám dává. Německý filozof Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770–1831) kolem roku 1800 líčí odcizení jako sebeodcizení. „Všechno, co se děje na nebi a na zemi – věčně se děje –, život Boží a všechno, co bylo v čase učiněno, směřuje jen k tomu, aby Duch poznal sám sebe, sám sebe sobě zpředmětnil, sám sebe našel, stal se sebou samým, sám se sebou se sjednotil. Je zdvojením, je odcizením...“ (G. W. Hegel, *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie* I: 42.) Německý filozof Karl Marx (1818–1883) používá pojem odcizení v jeho světském

významu. Dělník prodává svoji pracovní sílu, produkuje nikoli sám pro sebe, ale stává se v rámci dělby práce jen článkem v řetězu. Proto je mu produkt jeho práce odcizen a on sám je odcizen sobě i svým bližním. Změnu mohou podle Marxe přinést jen změněné majetkové a výrobní vztahy. Francouzští filozofové → existencialismu Jean Paul Sartre (1905–1980) a Albert Camus (1913–1960) vidí v odcizení pocit, který vychází z absurdity lidského života. Člověk usiluje o smysluplné jednání, ale nemůže dosahovat svých cílů. Přijetím absurdity a vzpourou proti ní je však možné ji překonat. Pro francouzského sociologa Émila Durkheima (1858–1917) pramení odcizení ze ztráty náboženských a společenských tradic. Německý sociolog Ferdinand Tönnies (1855–1936) v roce 1887 v práci *Gemeinschaft und Gesellschaft* píše, že se v moderní společnosti odcizených účelových vztahů pohybuje, jako bychom byli v cizině.

alkoholismus

alcoholism

Závislost na psychotropní látce etanol. V průběhu se může obstarávání a konzum alkoholu vyvinout v činnost ovlivňující celý život. Dotyční cítí nutnost konzumovat, objevuje se postupná ztráta kontroly nad chováním ohledně pití, zanedbávání někdejších zájmů ve prospěch pití, popírání touhy po alkoholu, abstinenci příznaky, jakmile dojde ke sníženému přísunu, tolerance k alkoholu a změny osobnosti. Pokud jde o alkoholismus z hlediska sociologie, je alkohol v mnoha kulturách považován za společensky uznávanou, jednoduchou a levnou drogu. V mnoha situacích se její konzum dokonce očekává. Různé typy alkoholu jsou členěny regionálně – pivo, víno, whisky, vodka – a také podle tříd. Buržoazní kultura má víno, sekt a whisky, proletářská pivo a rum. V české kultuře je příkladem integrace alkoholu

do národní kultury třeba dílo Bohumila Hrabala, v Rusku Vladimíra Vysockého. Alkohol je také součástí → image. U agenta 007 Bonda patří sklenka, auto a zbraň k jeho mužnosti. Kromě toho je zvýšená spotřeba alkoholu reakcí na tlak, který přináší svět práce (manažerský alkoholismus). Ačkoliv je pití alkoholu společensky přijatelné, a někdy dokonce považováno za samozřejmé (večírky) či nezbytné (Oktoberfest), u alkoholismu to tak není. Pouze kolem mírnější formy (píjáctví – nepije jen kvůli chuti, ale kvůli účinkům) vznikají různé anekdoty.

Následky alkoholismu jsou pro společnost enormní. Zatěžuje léčením alkoholiků nejen zdravotní systém, ale zvyšuje i nepřímé náklady. Například neschopnost nechat se zaměstnat (bludný kruh je, když někdo začne pít, protože nemá práci, a nedostane práci, protože pije). Důsledkem alkoholismu jsou předčasné odchody do důchodu, dopravní nehody, rozvodovost.

Kromě sociálních příčin můžeme uvést ještě příčiny osobní (psychická zranitelnost), rodinné (rozvrat rodiny), biologické (u některých národů genetická vybavenost vedoucí k větší, popřípadě menší touze, dědičnost po rodičích a prarodičích).

„Podle zprávy Světové zdravotnické organizace (WHO) vydané 11. února 2011, byla spotřeba alkoholu na jednoho člověka v roce 2005 6,1 litru. Nejvíce alkoholu pijí Moldavané, jejich spotřeba představuje 18,2 litrů čistého alkoholu na jednu osobu za rok, přičemž více než deset litrů z jejich spotřeby představuje podomácku vyrobený alkohol. Hned na druhém místě jsou Češi. Za rok vypijeme v průměru o necelé dva litry alkoholu méně než Moldavané. Přesto je to neuvěřitelných 16,4 litrů čistého alkoholu ročně! I Slováci patří mezi velké pijáky alkoholu se spotřebou 13,3 litrů alkoholu ročně. Podle WHO alkohol má na svědomí 2,5 milionů úmrtí ročně,

což je více než úmrtí na AIDS a tuberkulózu.“ (Mlčoch: online dokument)

altruismus

altruism

(ve francouzštině je slovo *altruisme* odvozeno z latinského *alter* – druhý)

Morální pravidlo, které vede jedince k tomu, že potlačuje svůj vlastní zájem ve prospěch druhých. Altruismus je součástí etických a náboženských systémů. Francouzský zakladatel sociologie a filozof Auguste Comte (1798–1857) hlásal požadavek „*vivre pour autrui*“ (žít pro jiné). Altruismus je pro něj protikladem egoismu. Všimá si, že je altruismus instinktivní, který mají společný lidé a další živočichové, a potom altruismus rozvíjející se v lidské civilizaci. Je pravda, že altruistické chování je zaznamenáno i mezi zvířaty. Příkladem může být třeba vydávání varovných signálů u ptáků nebo veverek. Ten, kdo takové signály vydává, přitom na sebe může upoutat pozornost útočníka. Někdy se zdá, že signály jsou častější, když jsou v blízkosti příbuzní, což je právě případ veverek, ale neplatí to vždycky, protože takové signály jsou zaznamenány i u ptáků smíšených druhů. Altruismem se zabýval francouzský sociolog Émile Durkheim (1858–1917) v souvislosti se svou teorií altruistické a egoistické sebevraždy.

Podle sociobiologa Edwarda O. Wilsona (nar. 1929) se altruismus vyvíjí přirozeným výběrem. Jde o to, že cílem není zachování jedince, ale zachování genů. Tím by se dalo vysvětlit, proč se někdy jedinec může obětovat ve prospěch celku.

Při zkoumání pomocí metod počítačových her (půjčka na oplátku) se zjistilo, že z krátkodobého hlediska je výhodné se chovat sobecky. Jakmile ale sledujeme procesy dlouhodobě, vyplácí se každému chovat se altruisticky, protože ostatní mají paměť a oplátka nakonec může přijít,

i když s nějakým časovým zpožděním. Stejně jako odveta.

Jako umělý se jeví spor o to, zda je altruismus skutečně nezištný, když je motivován například náboženskými důvody. Tedy konkrétně, zda třeba Matka Tereza z Kalkaty, která se starala o zubožené Indý na indických ulicích, jednala nezištně, nebo proto, že očekávala odměnu v nebi. Takové úvahy většinou vynechávají faktor, že dobrodinec nejedná dobře prvotně proto, aby se někam dostal (třeba do nebe), ale protože to považuje za správné a má rád lidi. V duchu toho, co kdysi pronesl jeden světec, že by rád udělal nějaký dobrý skutek, o kterém by Bůh nevěděl. To by byl vlastně skutečný altruismus bez vedlejších úmyslů.

amalgamace

amalgamation

Sjednocení různých částí do jednoho sociálního celku. Oněmi částmi mohou být osoby a seskupení, celkem pak skupiny nebo celá společnost. Amalgamace je již zastaralý pojem, který používala starší sociální filosofie. Označovala se tak smíšená manželství a míšení mezi různými etniky a rasami. Toto slovo se dnes používá spíše v metalurgii, což je příznačné, protože sociální vědy si často vypůjčují pro popis sociálních skutečností slova z jiných oborů, například pojem role z divadla nebo vrstva, když se mluví o členění společnosti.

Amalgamace je opakem sociální diferenciace. Amalgamací se označuje v teorii médií fakt, že „se hranice mezi aktivitami, na nichž se média podílejí, a aktivitami, které se mohou odehrávat bez účasti médií, stírají a rozpadají... A tak už považujeme za samozřejmost, že při řízení vozu posloucháme rozhlasové vysílání (a vedeme urputné debaty o možnosti kombinovat řízení auta s dalšími mediálními aktivitami, naposledy s užíváním mobilního telefonu), že cestou do práce autobusem, metrem či

tramvají čteme noviny a časopisy, na televizi se díváme při večere (někteří možná přes okraj složených a o vázičku či popelník opřených novin...), že do divadla nám může během představení přijít SMS o výsledku sportovního utkání.“ (Jiráček: online dokument)

amerikanizace

americanization

Pojem označující vliv USA na životní styl, populární kulturu, technologii, jazyk, obchodní praxi a politiku. Symboly amerikanizace jsou značky jako Coca-Cola, IBM, Microsoft, Hollywood, McDonald's. Pojem se poprvé objevuje již v roce 1907. Jiný význam má v samotných Spojených státech, kde označuje proces integrace imigrantů do života americké společnosti. V USA vládlo před první světovou válkou přesvědčení, že příliv imigrantů je pro zemi přínosem a posiluje ji. Odtud také pochází idea → *melting pot*, tavicího kotlíku, kdy mícháním různých kultur dochází ke vzniku nové kvality.

V Evropě je amerikanizace často vnímána jako negativní jev, protože podle kritiků je doprovázena úpadkem lokálních tradic a zvyků. Za nejvíce amerikanizované země Evropy se považují Finsko a Norsko. V souvislosti s amerikanizací se často mluví o pronikání anglických slov a anglicismů do českého jazyka (a národních jazyků vůbec). Zatím je však prokázáno, že aniž to vnímáme, vliv němčiny a francouzštiny na češtinu je mnohem větší.

Protipólem amerikanizace je antiamerikanismus, způsob protestu proti pronikání amerického vlivu. Objevuje se v plné síle po druhé světové válce a během studené války. Důležitou roli zde hrály různé vojenské intervence USA ve světě, především během vietnamské války. Po zániku SSSR se USA staly jedinou supervelmocí, což na mnoha místech (i velmi odlišných, od Evropy až po arabský svět) vyvolalo další

protiamerické náklady, které ještě vzrostly po válce v Iráku. (Podle průzkumu provedeného v říjnu 2003 organizací Eurobarometer považuje Spojené státy za hrozbu světovému míru 53 % obyvatel Evropské unie, čímž se Spojené státy v očích Evropanů vyrovnaly Iránu a Severní Koreji, které za hrozbu pro mír považuje stejné procento obyvatel EU.) (viz Wikipedia: <http://cs.wikipedia.org/wiki/Antiamerikanismus>)

anamnéza

anamnesis

(z řeckého *anamnesis* – vzpomínka)

Původně pojem z teorie poznání a nauky o duši filozofa Platona. Podle toho, co si myslí Sokrates v Platonových dialozích, je lidská duše nesmrtelná a existuje před vznikem těla i po jeho smrti. Předtím, než duše vstoupí do těla a tím ho oživí, nahlíží bezprostředně ideje na jakémisi místě nad nebem. Protože toto vnímání je založeno na myšlenkách samotných, nejsou tu nedostatky poznání, jaké nám dávají klamavé smysly. Vtělením ztrácí duše přímý přístup ke světu idejí a zapomene, kde získala život. Udrží si však latentní schopnost pamatovat si své prenatální znalosti, když obdrží vnější podnět, který tento vnitřní proces spouští.

Anamnéza je dnes také jeden ze způsobů dotazování v psychologii, medicíně a sociální práci. Cílem anamnézy v medicíně je zachytit v biografii jedince jeho předchozí tělesná a duševní onemocnění a poruchy a s nimi související události a prožitky. V sociální práci jde o všechny relevantní údaje ke klinickému případu.

anarchie

anarchy

Stav bezvlády. Situace, kdy není uznávána žádná autorita ani pravidla, která vydává. To může být považováno za žádoucí stav, tedy že není žádná osoba ani skupina lidí, která ostatním vnucuje svou nadvládu, jak

to hlásají anarchistická hnutí, a jedinec má absolutní svobodu, nebo negativně, že ve společnosti vládne po pádu oprávněné autority chaos. Pak je třeba anarchii odstranit a opět nahradit řádem. V realitě netrvá absolutní anarchie většinou příliš dlouho, protože obvykle bývá záhy nastolena nějaká nová autorita. Italský filozof Niccolò Machiavelli (1469–1527) popisuje s odkazem na Aristotela tři pozitivní a tři negativní formy vlády. Pozitivní: monarchie, aristokracie a demokracie. Negativní: tyranie, oligarchie a anarchie. Německý *Lexicon Philosophicon* v 17. století říká, že anarchie nastává, když „není žádný senát, žádné právo a žádný zákon“. Někdy se pojem anarchie používá ve stejném významu jako chaos nebo anomie.

Za čas společenské anarchie bývá označováno například období po Francouzské revoluci. Také během občanské války ve Španělsku v 30. letech 20. století byly některé severní oblasti země pod vlivem anarchistických idejí. Takzvaný svobodný stát Christiania v Kodani (Kopenhagen), který vznikl v roce 1971 a žijí v něm poslední hippies a anarchisté, je organizován podle anarchistických idejí. Plénum obyvatel projednává různé záležitosti, které se týkají celého společenství. Policie zde neexistuje. Obyvatelé považují sami sebe za „svobodné město“, tedy útvar, který je nezávislý na politických orgánech země, která je obklopuje. Dánské úřady považují toto místo a jeho obyvatele, kterých je kolem 900, za „sociální experiment“. Obyvatelé se zavázali platit náklady za elektrinu a vodu a dánský stát považuje oblast za autonomní komunu, kterou trpí, přinejmenším do doby, než bude třeba řešit otázku, co udělat se zdejšími pozemky. Noam Chomsky, americký antikapitalistický disident, soudí, že žádný konec anarchismu není v dohledu. Naopak, jeho ideje budou zapotřebí:

„Stojí za připomínku, že naplnění utopického snu je považováno za bezprostřední perspektivu již od počátku 19. století (k tomuto období se ještě stručně vrátím). V 80. letech 19. století mohl revolučně socialistický umělec William Morris napsat: ‚Vím, že se dnes přijímá názor, podle něhož konkurenční systém podle zásady ‚ti nejupozaděnější ať táhnou k čertu‘ je posledním hospodářským systémem, jaký kdy svět spatří, že je dokonalostí, že jím bylo dosaženo definitivnosti. Je zajiště odvážné postavit se přímo proti tomuto názoru, který, jak jsem se dověděl, zastávají i ti nejučenější muži.‘

Jsou-li dějiny vskutku u konce, jak někteří sebejistě prohlašují, ‚zemře civilizace‘. Morris ale dodal, že vše v historii nasvědčuje, že tomu tak není. Naději, že ‚dokonalost‘ je na dohled, opět vzbudila 20. léta našeho století. Za silné podpory všech liberálů a samozřejmě i obchodního světa se kampaní Woodrowa Wilsona v duchu ‚děsu z rudých‘ podařilo oslabit odbory a nezávislé myšlení. Mohla tak nastat éra nadvlády byznysu, o níž se mělo za to, že bude trvalá. Na vrcholu automobilové konjunktury se zhroutily odbory, pracující byli bezmocní a propadali beznaději. Násilné rozdrčení odborů a práv dělníků často šokovalo i pravicový britský tisk. Jeden australský návštěvník, jehož slabost amerických odborů ohromila, v roce 1928 konstatoval, že ‚odborové organizace existují jen proto, že je zaměstnavatelé tolerují. [...] Ve skutečnosti se nijak nepodílejí na ovlivňování podmínek v továrnách.‘

Následujících několik let ukázalo, že takovéto naděje byly předčasné. Tyto stále se vracející sny jsou ale modelem, který dnes chtějí obnovit ‚kontrolní pyramidy‘ a jejich političtí zmocněnci.

V dnešním světě by podle mého názoru mělo být cílem přesvědčeného anarchisty, aby bránil některé státní instituce proti

útoku, který je proti nim veden, a zároveň se snažil otevřít je smysluplnější politické participaci, aby je – budou-li vytvořeny vhodné podmínky – nakonec v daleko svobodnější společnosti demontoval.“ (Chomsky 1998: 108–113)

anarchismus

anarchism

Politická teorie, ideologie, filozofie a s nimi spojená praxe směřující k popření státní moci, nebo dokonce zrušení jakékoli moci. Jeho vrchol spadá do doby druhé poloviny 19. století a prvních desetiletí 20. století především ve Španělsku a Itálii. Odmítá jakoukoli vládu lidí nad lidmi a každou formu hierarchie, protože se jedná o útisk. Anarchie je odmítnutí hierarchických struktur, a to až zrušení struktur státu a státního organizování lidské společnosti. Pojem anarchismus zahrnuje mnoho odlišných proudů. Obecně označuje snahu o osvobození od každé vlády, násilí a autority, s cílem rovnosti, bratrství a co největší svobody všech lidí. Stát a kapitalistické vlastnictví mají být zrušeny revolucí a nahrazeny dobrovolnou „federací“ jednotlivců nebo komunit. Protože dával přednost neorganizovanému osobnímu nasazení (na rozdíl od socialismu a marxismu), našel živnou půdu především v neindustrializovaných zemích Jižní Ameriky a carského Ruska.

Anarchismus je možno členit na liberální (individualistický) a kolektivní. Liberální anarchismus usiluje ve své radikální podobě o odstranění všech společenských a morálních vazeb. Stát má být nahrazen „spolkem egoistů“ (německý filozof Max Stirner, 1806–1856). Ve své umírněné formě je jeho cílem vzájemná pomoc a rovnováha mezilidských vztahů a společenských organizací. Od francouzského typografa a myslitele Pierra-Josepha Proudhona (1809–1865) pochází výrok: „Vlastnictví je krádež.“ Míněno je ovšem

vlastnictví bezpracně získané. Kolektivní anarchisté (zástupci, například ruský revolucionář Michail Bakunin /1814–1876/, Petr Kropotkin /1842–1921/) tvrdí, že kapitalistické soukromé vlastnictví spočívá na vykořisťování a zakládá tak vládu kapitálu nad prací. Stát má být zničen spontánní lidovou revolucí a přeměněn v komunistickou společnost bez vlády. Vztah mezi anarchismem a marxismem byl však vždy velmi napjatý až nepřátelský.

Metody anarchistického teroru převzaté z 90. let 19. století ovlivnily v 70. letech 20. století některé extrémní levicové proudy (skupina Baader-Meinhofové v SRN, Rudé brigády v Itálii). Pacifisticky orientovaní anarchisté ale vyzývají k nenásilí, což ovlivnilo hnutí občanské neposlušnosti Mahátmy Gándhího ve 40. letech, Martina Luthera Kinga v 50. letech a mírové hnutí v 80. letech.

V našich zemích vznikla v roce 1904 Česká anarchistická federace, která chtěla šířit anarchismus mezi dělníky a intelektuály. Za první republiky byla v roce 1919 zrušena Federace českých anarchistů komunistů a došlo ke sloučení s národními sociály do Československé strany socialistické. Někteří anarchisté se podíleli na zakládání KSČ. Anarchisté však byli později z komunistické strany vyloučeni. Po roce 1989 došlo k oživení anarchistických myšlenek jako inspirace v boji proti globalizaci světového obchodu a údajné nadvládě nadnárodních společností. Ačkoliv se anarchismus jako ideu nikdy nepodařilo uskutečnit, jeho stále aktuální výzvou je téma decentralizace moci.

anarchosyndikalismus

anarcho-syndicalism

Větev → anarchismu, která se zaměřovala na hnutí pracujících. Anarchosyndikalisté kombinovali základní teoretická a poli-

tická východiska anarchismu s idejemi odborů. Cílem anarchosyndikalismu bylo zničení státu prováděním „přímých akcí“, tedy živelného hnutí. Anarchosyndikalismus odmítá stát i politické strany. Podle něj by základem politické organizace měly být samosprávně řízené podniky. Hlavním nástrojem politických změn by měla být podle anarchosyndikalismu stávka. Anarchosyndikalismus vznikl koncem 19. století, prosadil se především v zemích s rozsáhlou řemeslnou, živnostenskou a zemědělskou malovýrobou (Francie, Itálie, Španělsko). K jeho významným představitelům patřili například G. Sorel, A. Labriola, G. Hervé, L. Jouhaux. Do vypuknutí první světové války anarchosyndikalisté vystupovali radikálně proti přípravě války, potom ale většinou přešli k idejím obrany vlasti. V roce 1922 vznikla Mezinárodní asociace pracujících s cílem likvidace buržoazního státu a vytvoření svobodné společnosti bez státních orgánů, s výrobou, která bude řízena odbory. Tato anarchosyndikalistická ústředna sehrála důležitou roli v občanské válce ve Španělsku v letech 1936–1939, kdy se účastnila ultralevicových revolučních aktivit. V současné době není anarchosyndikalismus významný, jakýsi vliv si udržuje v odborovém hnutí Latinské Ameriky a Španělska.

androgynie

androgyny

Spojení mužských a ženských znaků. Někdy se používá ve stejném významu jako hermafrodit, což ale není z biologického hlediska správné. V osobnostní psychologii se mluví o mužskosti a ženskosti. Mužskost je spojována s instrumentalitou, ženskost s expresivitou. Jde o vzájemně nezávislé dimenze osobnosti, které popisují psychosociální aspekty pohlavnosti, orientaci pohlavních rolí.

„Mít ‚maskulinní rysy‘ primárně znamená, že osoba je nezávislá a asertivní. Mít vyso-

ké skóre v ‚maskulinitě‘ je tedy vztaženo k vysokému stupni sebeoceny a úspěchu v mnoha situacích. Mít ‚femininní‘ rysy primárně znamená, že osoba je pečující a orientovaná na vztahy mezi lidmi. Lidé, kteří mají vysoké skóre ‚feminity‘, mají spíše sklon vyhledávat a dostávat společenskou podporu. Mají sklon více prožívat sociální blízkost a být šťastnější v manželství.“ (Coon, Mitterer 2008: 368)

O androgyních hovoříme tehdy, když má někdo vysoké hodnoty na obou škálách. Androgynní osobnosti jsou údajně potenciálně zdravější, protože mají širší paletu možností, jak řešit problémové situace.

anima a animus

Pojmy z analytické psychologie Carla Gustava Junga. Jedná se o termíny, které jsou odvozeny z latiny. Animus je duše, duch v protikladu k tělu, také paměť, odvahy, arogance, sebedůvěra, vzdor, hněv, zášť, postoj, humor, vášeň, toužící duše, touha, odhodlání, tendence. Pokud vystupuje anima ve snech, činí tak často jako prostředník mezi nevědomím a Já (Ich). Anima může vystupovat často jako Panna Maria i jako nevěstka obrácená k tomuto světu a vyplňuje tak různé možné fazety (tenké plošky, třeba na povrchu zbroušeného diamantu) ženského v představách muže.

Animus také představuje mužský prvek v ženské psychice. Anima je závan vzduchu, vítr, vzduch (prvek), dech, duše, život, oddělená duše. Představuje ženský prvek v mužské psychice. Oba termíny Jung zahrnul pod pojem duše, kterou chápal jako archetypální vnitřní nevědomou osobnost. „Duše“ podle Junga je „ohraničený funkční komplex“ na rozdíl od psyché, která je (podle německého pojmu *Gesamtheit*) celkem, souhrnem všech nevědomých fenoménů i vědomých prožitkových kvalit. Jungovi kritici říkají, že Jung do své psychologie jen přenáší již tehdy obvyklé

popisy rolí, takže animus je popisem nevědomé pocitové stránky ženy a naopak.

animismus

animism

Náboženské představy připisované starým přírodním národům a také některým současníkům, kteří žijí mimo oblast průmyslových společností. Pojem animismus razil anglický antropolog Edward Burnett Tylor (1832–1917). Podle něj věřily přírodní národy v existenci duchovních bytostí a původ této víry byl ve víře v duše zemřelých. Podle Taylora se tato víra dále vyvíjela přes víru v další duchy až k představě existence více bohů – polyteismus. Nejvyšším stadiem náboženství je pak → monoteismus – víra v jednoho Boha. Podle animistických představ jsou v lidském těle dvě složky. Jedna je aktivní v noci a druhá za dne. Archaický člověk si tak interpretoval jevy jako smrt, sny, rituální extázi. Když duše po smrti opustí tělo, člověk zemře. Duši neměli jen lidé, ale také zvířata, rostliny, hory a věci. Teorie spočívá na dvou předpokladech, totiž že se lidská kultura od doby kamenné až do doby moderní vyvíjela lineárně a že poměry doby kamenné se dají dnes najít u kmenů, které stojí na nejnižším společenském stupni. Za mylnou se dnes pokládá i analogie mezi takzvanými domorodci a evropskými dětmi (které také připisují život neživým předmětům).

Tylor si myslel, že idea lidské duše je základní náboženskou ideou a že je modelem pro všechny další nadpřirozené bytosti. Další badatelé pak přišli s tím, že může existovat ještě preanimistická fáze náboženského vývoje. Objevuje se pojetí „primitivního myšlení“, které náboženství vysvětluje jako intelektuální omyl. Francouzský sociolog Émile Durkheim ve své knize *Elementární formy náboženského života* (1915) tvrdí, že původ náboženství je v totemismu. Identifikace s totemovým

zvířetem může vycházet z iracionálních projekcí lidských očekávání ohledně bezpečnosti. Domnívá se, že takové kolektivní projekce jsou v člověku zakotveny silněji než halucinace – sny, které podle Tylora vedly k představě duše a nadpřirozených bytostí.

Animistické přesvědčení se týká komunikace s nadpřirozenými bytostmi, nikoli metafyziky nebo otázek morálky. Jde spíše o praktické záležitosti, jako je potřeba obstarat si jídlo, vyléčit nemoc, odvrátit nebezpečí.

„Pokud animističtí duchové někde vykonávají svou autoritu, činí tak partikularistickým, skoro egoistickým způsobem. Uvalují sankce na jednotlivce za zanedbání v rituálech nebo porušení tabu, nikoli za akty morálního zanedbání nebo nějakého světského přestupku (online dokument: „animism“. Encyclopædia Britannica. 2010).

antagonismus

antagonism

(z řečtiny a latiny – konflikt; *anti* – proti, *agónismos* – zápas, soutěž)

Pojem z hegelovské a marxistické filozofie. V takzvaném dialektickém myšlení ale není používán pro označení protikladných vět, ale vůči sobě stojících protipólů jevů, pojmů, idejí a také historických sil. Pro Hegela, který navazuje na Kanta, je rozum (*Vernunft*) sám v sobě protikladný. Při každém vývoji existuje nejdříve rozpor, který vzniká pohybem věcí. Hegel pojímá pohyb sám jako přítomný rozpor.

Bedřich Engels píše: „Zákony dialektiky se abstrahují z dějin přírody a lidské společnosti. Nejsou totiž ničím jiným než nejobecnějšími zákony obou těchto fází historického vývoje, jakož i myšlení samého.“ Karl Marx: „V žádné oblasti nelze projít určitým vývojem a nepopřít při tom svůj dřívější způsob existence.“

„Svět je plný pohybující se hmoty. Každý pohyb v něm mění jiný pohyb a každá změna pohybu vyvolává rozpor. Ten vyplývá z toho, že se některé pohyby různé spojují, zatímco jiné, jsoucí součástí stejného jevu, se nespojují a působí odlišně či protikladně. Každý jev i kterákoliv věc proto v sobě obsahují rozpor, který je základem jejich dalšího pohybu, změn a vývoje. Je to vnitřní vztah mezi dvěma protichůdnými, spojenými a nespojenými pohyby a z nich vyplývajícími vlastnostmi věci či jevu, vztah mezi částmi celku i mezi různými celky. Oba tyto protiklady existují závisle na sobě, vzájemně se vylučují a podmiňují, ale vždy mají cosi společného. Protiklady nemohou existovat bez sebe. Jeden protiklad chce zachovat daný stav, druhý chce jeho negaci; existence věci či jevu je výsledkem řešení tohoto rozporu...

Rozpory mají různé formy závislé na prostředí, v němž se projevují. Jsou různé ve hmotě neorganické, organické a sociálně organizované – tedy ve společnosti. Každé formě pohybu odpovídají různé formy rozporů. Čím jsou věci a jevy složitější, tím složitější v nich probíhají rozpory. V neorganické přírodě jsou rozpory ukryty, ale nikdo je neukrývá. Ve společnosti jsou rozpory také ukryty, ale navíc jsou lidmi často záměrně zastírány, popírány, vyvraceny, navenek zakrývány rozpory jinými, méně důležitými. Rozpory mohou být lidmi i absolutizovány, bývá zatajován jejich skutečný význam, za hlavní mohou být vydávány rozpory vedlejší a naopak. Proto se rozpory ve společnosti obtížněji hledají. Tím spíše, že hledající je vždy v těchto rozporech osobně zainteresován a zpravidla se vědomě či bezděky ztotožňuje s některým protikladem.

Rozpory nejsou jen uvnitř věcí a jevů, ale také mezi nimi navenek. Vnější rozpory jsou vlastně vnitřními rozpory nekoneč-